

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐԱՐԱՏ ՀԱԿՈՒՅԱՆ

1920 Թ. ԹՈՒՐԲ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՍԱՆՁԱԶԵՐԾՄԱՆ ՀԱՐՅԻ ՇՈՒՐՁ (ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ 100-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹՎ)

Բանալի բառեր – Բ. Ստալին, Մուստաֆա Քեմալ, Քյազիմ Կարաբեքիր, Կարս, քեմալական Թուրքիա, «Ազգային ուխտ», պատմագրություն, հեղինակներ, պատերազմ

Հոդվածում պատմական զանազան փաստերի հիման վրա հերքվում է օտար և հայ առանձին հեղինակների կողմից հաճախ շրջանառվող պատմական այն թյուր ըմբռնումը, եթե չասենք կեղծիքը, թե 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը նախաձեռնել են հայերը, իսկ քեմալական Թուրքիան իբր թե հարկադրված է եղել դիմելու կանխարգելիչ գործողության:

Հարկ է արձանագրել, որ նման վարկածը շրջանառության մեջ է դրվել ի սկզբանե՝ 1920-ական թվականներից, առաջին հերթին թուրքական և խորհրդային պատմաբանների կողմից, որին քաղաքական-գաղափարական-քարոզչական նկատառումներով, կուսակցական-կարգապահության պարտադրանքով և այլ հանձնարարականներով կամա թե ակամա տուրք են տվել նաև Խորհրդային Հայաստանի կուսակցական-պետական որոշ գործիչներ, խորհրդահայ առանձին պատմաբաններ, հուշագիր հեղինակներ: Ցավոք, երբեմն նման տեսակետի կարելի է հանդիպել անգամ մեր օրերում, առանձին հեղինակների՝ խնդրին առնչվող աշխատություններում:

Ժամանակին հայ և օտար շատ հեղինակներ պատմական իրողությունները խեղաթյուրում ու նենգափոխում էին, հիմնականում քաղաքական նկատառումներով, այն է՝ դաշնակցական կառավարությունը իբր մղում էր ինպերիալիստական պատերազմ, մինչդեռ քեմալական Թուրքիան՝ ազգային-ազատագրական¹: Թուրք-հայկական պատերազմի նախահարձակ կողմի բացահայտման և դրա հետ կապված մի քանի հանգամանքների պարզաբանման ու պատմական այդ փաստի իրական դրդիչներին ի ցույց դնելու համար անհրաժեշտ է վերանայել մեզանում մինչ օրս տակավին լուսաբանման կարոտ այս տեսակետը:

Պատերազմը հայերի կողմից սկսվելու մասին առաջին ապատեղեկատ-

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Շ. Ռ.**, Պատմագիտության զարգացումը Մովսեսական Հայաստանում 1920-1963, Երևան, 1967, էջ 381:

վություն տարածողներից մեկը թուրքական պաշտոնական «Անատոլու» մամուլ գործակալությունն էր: Ալ. Խատիսյանն իր հուշերում գրում է, որ վերջինս 1920 թ. հոկտեմբերի 23-ին Հայաստանի և հայերի մասին իր տարածած կեղծ ու զրպարտչական լուրերից բացի, զետեղել է նաև հետևյալ հաղորդագրությունը. «Մեպտեմբեր 24-ին մեր (թուրքական – Ա. Հ.) սահմանային պահակները անակնկալ կերպով ենթարկվեցան յարձակման: Մեր զորքերը յաղթելով թշնամուն, հալածեցին զայն մինչև Սարըղամիշի շրջանը, որը բնակուած է միայն Թիւրքերով: Մեր ձեռքը ընկած փաստաթուղթերը ցոյց կու տան, որ հայկական յարձակումը պատրաստուած է եղել խնամքով նպատակ ունենալով տիրել Էրզրումին»¹:

Ի պատասխան թուրքական պաշտոնական գործակալության այս հաղորդագրությանը՝ հարկ է արձանագրել, որ հենց թուրքերն էին ամիսներ առաջ մանրամասն ու խնամքով նախապատրաստել Հայաստանի վրա հարձակումը և նրա ջախջախումը, իսկ հայկական կողմի՝ խնամքով հարձակում նախապատրաստելու, առավել ևս հայկական համեստ զինուժով Էրզրումը գրավելու մասին խոսք անգամ չէր կարող լինել: Հանրապետության ղեկավարությունը, ըստ Սևրի պայմանագրի, Միացյալ և Անկախ Հայաստանի խնդրի լուծումը առաջին հերթին կապում էր այդ պայմանագիրը ստորագրած դաշնակից երկրների կողմից դիվանագիտական ճանապարհով, միջազգային իրավունքի ուժով լուծելու հետ: Իսկ մինչ այդ հայկական բանակի առջև ընդամենը խնդիր էր դրված պաշտպանել հանրապետության սահմաններն ու անվտանգությունը: Բայց ինչպես հետո պարզվեց, հայկական բանակն անգամ չկարողացավ իր իսկ պետության սահմանները պաշտպանել: Մինչդեռ թուրք-քեմալական քարոզչամեքենան աշխարհով մեկ տարածում էր համանման կեղծ լուրեր, որպեսզի արդարացներ իր զավթողական, հայաջինջ քաղաքականությունը:

¹ **Խատիսյան Ալ.**, Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Պէրուսթ, 1968, էջ 268-269: Այդ մասին իր հուշերում ակնարկում է նաև Հ. Տեր-Հակոբյանը (տե՛ս **Տեր-Հակոբյան Հ.**, Հայաստանի վերջին աղետը, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 82-84): Բնարկե մենք չենք բացառում, որ մինչ պատերազմը հայ ազգային-քաղաքական շրջանակներում եղած լինեն մարդիկ և գործիչներ, որոնք Սևրի պայմանագրի ստորագրումից հետո, չսպասելով միջազգային իրավաքաղաքական հետագա գործընթացներին, ակնկալել են այդ պայմանագրի ոգով տիրելու Հայաստանին հասանելիք արևմտահայ տարածքները, այդ թվում Կարինը: Այսպես, օրինակ, մի առիթով հուշագիր Վահե Արծրունին գրում է, որ հոկտեմբերի 13-ի երեկոյան՝ հայկական զորքի հակահարձակման հրամանի նախօրյակին, ժողովրդին ու բանակին միգուցե ոգևորելու նպատակով Կարս գործուղված նախարար Ս. Վրացյանը «Դեպի Կարին» կարգախոսով արտաբերել է. «Դուք համբերութիւն ունեցէք երեք օր եւս, եւ մեր զօրքը կանգ կառնէ Կարնոյ դրան առաջ» (տե՛ս **Արծրունի Վ.**, Հայ-տաճկական պատերազմը: Հայ սպայութիւնը: Շատախ, Երևան, 2002, էջ 166): Հարկ է արձանագրել, որ հայերի՝ իբրև Էրզրումը գրավելու կեղծ քարոզչությունը, ցավոք, հատուկ միտումով օգտագործել են քեմալականները և նրանց գաղափարական-դաշնակցային գործընկերները համարվող խորհրդային հեղինակները, նաև հայ բովանակիչները՝ իբրև զենք իրենց հակադաշնակցական գաղափարաքաղաքական պայքարում:

Այժմ փորձենք հարցը ներկայացնել ըստ էության:

Հենց թուրքական փաստական տվյալներով հաստատվում է պատմական այն իրողությունը, որ թուրք միլիոնների (ազգայնականների) բարձրագույն ղեկավարությունը տակավին 1920 թ. սկզբներից սկսել էր խնամքով մշակել ու նախապատրաստել Հայաստանի դեմ պատերազմի պլանը: Փաստերը վկայում են, որ դա ծրագրված է եղել հենց Մուստաֆա Քեմալի կողմից, որը դեռևս 1920 թ. փետրվարի 5-ին «Ազգային ուխտ»-ի (Misak-i Milli) շրջանակներում ծածկագիր նամակով արևելյան ճակատում գործող 15-րդ բանակային կորպուսի հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիրին կարգադրել էր անցկացնել պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական զորակոչ և սկսել զորքերի կենտրոնացումը թիկունքից դեպի կովկասյան արգելքը՝ Հայաստանը, ոչնչացնելու համար¹: Եվ այս կապակցությամբ կարծում ենք, որ սխալվում է թուրք-հայկական պատերազմի պատմության հուշագիր հեղինակներից Վահե Արծրունին, երբ պատերազմը սկսելու նախաձեռնությունը վերագրում է արևելյան ճակատի գլխավոր հրամանատար Քյազիմ Կարաբեքիր փաշային²: Վերջինս ընդամենը կատարել է թուրք ազգայնականների ռամաքադաքական բարձրագույն ղեկավարության հրամանը:

Սակայն պարզվում է, որ թուրքական կողմի համար մի շարք աննպաստ հանգամանքների՝ Բարձր Հայքի ձմեռային խստաշունչ բնակլիմայական դժվարությունների, այնուհետև բոլշևիկյան Կարմիր բանակի՝ Հյուսիսային Կովկասից դեպի Ադրբեջան մտնելու դանդաղման, նաև բրիտանական զորքերի՝ Անդրկովկասից էվակուացիայի ուշացման, 1920 թ. մարտ ամսին Անտանտի զորքերը Կ. Պոլիս մտնելու, ինչպես նաև թուրք-հայկական պատերազմի պարագայում Վրաստանի դիրքորոշման անորոշության պատճառներով զորակոչն ու արշավանքը հետաձգվել են³: Այդուհանդերձ, Ք. Կարաբեքիրն առաջարկում է արշավանքն սկսել ապրիլից՝ Էրզրում-Սարիղամիշ հատվածներում ձյան հալչելուն պես: Տեղեկանալով Հյուսիսային Կովկասում Կարմիր բանակի ռազմական հաջողությունների մասին, որ գեներալ Ա. Դենիկինի պարտությունը ճանապարհ էր բացում դեպի Անդրկովկաս, նա մարտի 28-ին զեկուցագրով դիմում է Մուստաֆա Քեմալին՝ առաջարկելով թույլ տալ սկսելու հարձակումը Հայաստանի վրա, գրավելու «Ազգային ուխտ»-ով նախատեսված Կարսի, Արդահանի և Արդվինի սանջակները և

¹ Sté u **Мустафа Кемаль**, Путь новой Турции, т. 3, Москва, 1934, с. 313, **Սարգսյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ.**, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 41, **Սարգսյան Ե. Ղ.**, Դավադիր գործարք. Հայաստան, Ռուսաստան, Թուրքիա, Երևան, 1994, էջ 137, **Սաֆրաստյան Ռ.**, Մուստաֆա Քեմալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919-1921 թթ.), Երևան, 2019, էջ 64-65:

² Sté u **Արծրունի Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 25:

³ Sté u **Սարգսյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 45-46, **Սաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 64-66:

առաջ ընթանալով՝ հանդիպել Կարմիր բանակին: Թուրքերի նպատակն էր հասնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով նախատեսված սահմաններին, այն է՝ Արաքս գետին: Մուստաֆա Քեմալը հավանություն է տալիս Ք. Կարաբեքիրի առաջարկին՝ խորհուրդ տալով պահպանել մտադրության գաղտնիությունը¹:

Թուրքիայի կողմից պատերազմի սանձազերծման մասին է վկայում նաև այն փաստը, որ անգամ Մուստաֆա Քեմալի քաղաքական հակառակորդ, Բեռլինում ապաստանած երիտթուրք պարագլուխներից Մեհմեդ Թալեաթ փաշան խորհուրդ էր տալիս Ք. Կարաբեքիրին. «Եթե ռազմական պատրաստություններդ լրիվ են, անցի՛ր հարձակման»²: Թուրքերի՝ Հայաստանի դեմ առաջինը պատերազմ ծրագրելու և սկսելու վերաբերյալ մեկ լրացուցիչ փաստ է 1920 թ. ապրիլի կեսերին Ք. Կարաբեքիրի՝ Անգորայի (Անկարա) ղեկավար շրջաններին ուղարկած հետևյալ հեռագիրը. «Մոտ օրերս պիտի ավետեն, որ Հայաստանը ջնջված է աշխարհի քարտեզից»³:

Ք. Կարաբեքիրի մարտի 28-ի զեկուցագրից շուրջ մեկ ամիս անց՝ ապրիլի 26-ին, երբ Կարմիր բանակն արդեն մտել էր Ադրբեջան, նա մի նոր զեկուցագիր է ուղարկում Մուստաֆա Քեմալին՝ հայտնելով, որ այժմ թե՛ բնակլիմայական պայմանները և թե՛ քաղաքական հանգամանքները նպաստավոր են Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու համար: Կարաբեքիրը գտնում էր, որ պետք է արագացնել հարձակումը, որպեսզի հնարավորինս կարողանան կանխել Կարմիր բանակի հետագա առաջխաղացումը դեպի Հայաստան⁴: Դրան ի պատասխան՝ Մուստաֆա Քեմալն առաջարկում է առայժմ ձեռնպահ մնալ Հայաստանի վրա հարձակումից, քանի որ բոլշևիկյան Ռուսաստանի հետ դաշնակցային հարաբերություններ են հաստատվում նախատեսվում է համատեղ գործողություններ սկսել անգլիական իմպերիալիստների և նրանց դաշնակից Հայաստանի Հանրապետության դեմ, և բացի այդ՝ Ռուսաստանից սպասվում է լայնածավալ օգնություն⁵: Ի դեպ, 1920 թ. օգոստոսին Սյունիք-Նախիջևանով Թուրքիա ուղարկվեց ռուսական օգնության առաջին խմբաքանակը՝ 200,6 կգ ձուլածո ոսկի⁶:

Հայաստանի վրա Թուրքիայի հարձակման հաջորդ մտադրությունը եղել է մայիս ամսին: Այս կապակցությամբ թուրք զեներալ, հետազայում

¹ Տե՛ս **Մաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 67-68:

² **Սարգսյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 43:

³ Նույն տեղում: Տե՛ս նաև՝ **Սարգսյան Ե. Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 138: Տեղեկացնենք, որ այս քաղվածքները արևելագետ պատմաբաններ Ե. Սարգսյանը և Ռ. Սահակյանը թարգմանաբար բերել են թուրք պատմաբան Ջեմալ Քութայի՝ «Ինչպես Կարաբեքիրը ոչնչացրեց Հայաստանը» գրքից:

⁴ Տե՛ս **Մաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 70:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 71-72:

⁶ Տե՛ս **Յակոբեան Ա.**, Բոլշևիկների օգնությունը քեմալականներին 1920 թ. // «Դրօշակ», 2000 (դեկտեմբեր), թիվ 1, էջ 159:

Խորհրդային Ռուսաստանում քեմալական Թուրքիայի առաջին դեսպան Ալի Ֆուադ փաշան (Ջեբեսոյր) իր հուշերում գրել է, որ մայիս ամսին Հայաստանի վրա հարձակում սկսելը նպաստավոր պահ էր այն իմաստով, որ «հայկական բանակը զբաղված էր բոլշևիկյան ներքին խռովությունները ճնշելով (խոսքը 1920 թ. մայիսյան ապստամբության մասին է – Ա. Հ.) և հյուսիսում ադրբեջանցիների ոտնձգությունները կանգնեցնելով»¹:

Ի դեպ, մինչ 1920 թ. հունիսին կրորբոքվեք հույն-թուրքական պատերազմը սկզբում թուրքական զորքերի մեծագույն մասը՝ 50 հազար զորք, կենտրոնացած էր արևելյան ճակատում՝ Հայաստանը նվաճելու նպատակով, իսկ արևմտյան ճակատում՝ հույների դեմ՝ ընդամենը 15 հազար²:

Հարկ է նաև արձանագրել, որ ամիսներ շարունակ ինտենսիվ գաղտնի նամակագրական կապ է եղել Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի (ԹԱԺՄ) նախագահ Մուստաֆա Քեմալի և Ք. Կարաբեքիրի միջև Հայաստանի դեմ պատերազմը սկսելու ժամանակի վերաբերյալ: Հիշարժան է հատկապես Մուստաֆա Քեմալի՝ 1920 թ. հունիսի 1-ի ծածկագիրը՝ ուղղված 15-րդ կորպուսի հրամանատար Ք. Կարաբեքիրին: Վերջինս արևելյան ճակատի հրամանատար էր նշանակվել հունիսի 15-ին: Ծածկագիր փաստաթղթում նշվում էր. «Ձեր մայիսի 30-ի հեռագիրը քննարկվել է նախարարների խորհրդում և հաշվի առնելով մի քանի հանգամանքներ՝ որոշում է կայացվել հետաձգել Հայաստանի դեմ պատերազմը»³:

Սփյուռքահայ ճանաչված պատմաբան Ռ. Հովհաննիսյանը, հենվելով թուրքական հուշագրությունների և այլ նյութերի վրա, տեղեկացնում է, որ 1920 թ. հունիսի 6-ին Մուստաֆա Քեմալը կառավարության անունից հեռագիր է ուղարկել Ք. Կարաբեքիրին՝ հանձնարարելով պաշտպանական նպատակներով Մարիդամիշի, իսկ հետագայում «Ազգային ուխտ»-ի մեջ մտնող՝ Կարսի, Արդահանի ու Բաթումի գրավումը⁴: Այնուհետև նշվում է, որ Ք. Կարաբեքիր փաշան հունիսի 8-ին արևելյան, այն է՝ արևմտահայ նահանգներում զորահավաքի հրաման է արձակել, իսկ հունիսի 23-ին ծրագրել է սկսել հարձակումը⁵: Հետաքրքիր է, որ թուրքերն արդեն ծրագրել էին Հայաստանի վրա հարձակումը և նախապատրաստվում էին դրան, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի ղեկավարության ուշադրությունը շեղելու նպատակով այդ նույն օրերին, ինչպես հայտնի է, հաշտության բանակցությունների հեռավար կապով առաջարկություններ էին անում՝ իբրև հիմք ընդունելով Բրեստ-Լիտով-

¹ Մարգարյան Ե. Ղ., Մահակյան Ռ. Գ., նշվ. աշխ., էջ 49, Մարգարյան Ե. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 149:

² Տե՛ս Մահակյան Ռ. Գ., Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 23:

³ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 85:

⁴ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ռ., Հայաստանի Հանրապետություն, հ. 4, Երևան, 2016, էջ 173:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

սկի ու Բաթումի պայմանագրերը: Այսպես, օրինակ, հայտնի են ԹԱՄԺ-ի արտաքին գործերի կոմիսար Բեքիր Մամի բեյի հունիսի 24-ի հեռագիրը Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությանը բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու վերաբերյալ և Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարության քարտուղար Հ. Տեր-Հակոբյանի հունիսի 30-ի պատասխանը և այլն¹:

Սակայն հայտնի է, որ թուրքերի հունիսյան հարձակումը հետաձգվում է որոշ հանգամանքների և առաջին հերթին Գ. Չիչերինի՝ ԹԱՄԺ-ի նախագահ Մուստաֆա Քեմալին ուղղած՝ 1920 թ. հունիսի 3-ի պատասխան նամակով, որում խորհրդային կողմը առաջարկում էր իր միջնորդությունը Հայկական հարցում, և խորհուրդ էր տրվում շահագրգիռ կողմերի միջև հարաբերությունները չվտանգելու նպատակով առայժմ հայերի դեմ ռազմական գործողություններ չձեռնարկել²: Ի պատասխան այդ նամակի՝ հունիսի 20-ին Մուստաֆա Քեմալը տեղեկացրել է ռուսական կողմին, որ իր կառավարությունն ընդունում է Ռուսաստանի միջնորդությունը և հետաձգում ռազմական գործողությունները Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջաններում³:

Քանի որ Ռուսաստանի միջնորդության առաջարկն ընդունվում է, հուլիսի 19-ին Մոսկվա է գործուղվում թուրքական հատուկ մի պատվիրակություն՝ Բեքիր Մամի բեյի գլխավորությամբ, որպեսզի բարեկամության դաշն կնքվի, և խաղաղ ճանապարհով կարգավորվեն տարածքային վիճելի հարցերը: Այստեղ թեև նախաստորագրվեց խորհրդա-թուրքական օգոստոսի 24-ի պայմանագրի նախագիծը, սակայն կողմերը վերջնական համաձայնության չհանգեցին:

Հայաստանի դեմ պատերազմ սկսելու հարցը պարբերաբար քննության առարկա է եղել ԹԱՄԺ-ի նիստերում: Այսպես, օգոստոսի 14-ի նիստում, երբ հարց է տրվում արևելյան ճակատում տիրող դրության մասին, Մուստաֆա Քեմալը պատասխանում է, որ ինքն արդեն հրաման է տվել արագացնել գործողությունները՝ գրավելու համար Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով իրենց հանձնված երեք սանջակները՝ Կարսը, Արդահանը և Բաթումը: Սակայն միաժամանակ նա տեղեկացնում է, որ այն բանից հետո, երբ հունիսի 20-ին Կարս է ժամանել ռուսական պատվիրակությունը՝ Էրզրումում անցկացնելու ռուս-թուրքական բանակցությունները, ինքը հրամայել է ժամանակավորապես դադարեցնել արևելյան բանակի ռազմական գործողությունները, մինչև որ ռուս-թուրքական կողմերի միջև հարաբերությունները հստակեցվեն⁴:

Այն, որ պատերազմը թուրքերն են նախաձեռնել, վկայում է ևս մեկ

¹ Տե՛ս ՆԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, ց. 604, թ. 13, 16: Այդ առաջարկը կրկնվել է հուլիսի 8-ին և 28-ին:

² Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 2, Москва, 1958, с. 555:

³ Տե՛ս Տեր-Հակոբյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 11, Սարգսյան Ե. Ղ., նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴ Տե՛ս Кемаль Ататюрк, Избранные речи и выступления, Москва, 1966, с. 100:

փաստ: Սեպտեմբերի 8-ին Մուստաֆա Քեմալի նախագահությամբ կայացել է Թուրքիայի ռազմական գերագույն խորհրդի նիստ՝ Ք. Կարաբեքիրի, Իսմեթ բեյի, Ահմեդ Ֆեզիի, Մ. Ալի Ֆուադի և այլոց մասնակցությամբ: Այնտեղ լսվել է Ք. Կարաբեքիրի հաղորդումն արևելյան ճակատում հարձակման նախապատրաստությունների վերաբերյալ: Նա վստահեցրել է, որ իր հրամանատարության ներքո գտնվող չորս դիվիզիաները՝ յուրաքանչյուրում 8000-9000 զինվոր և մի քանի հազար բաշիբոզուկներ (չեթեն անկանոն զորախմբեր), լիովին բավարար են իր առջև դրված խնդիրը լուծելու համար¹: Հայաստանի վրա հարձակման նախօրյակին Ք. Կարաբեքիրը նաև հատուկ կոչ է արձակել Հայաստանի բնակչությանը, որում կեղծավորաբար նշվում էր, որ իրենց նպատակն է դաշնակներից փրկել քրիստոնյա և մուսուլման ճնշված բնակչությանը²:

Հայաստանի վրա հարձակման հրամանը, որը կարելի է համարել երկրորդը՝ նկատի ունենալով փետրվարի 5-ինը, տրվել է 1920 թ. սեպտեմբերի 20-ին կառավարության նախագահ Մուստաֆա Քեմալի կողմից, որով խնդիր էր դրվում «ոչնչացնել հայկական զինված ուժերը»³: Առաջնորդվելով Անկարայից ստացված հրահանգով՝ սեպտեմբերի 24-ին Կարաբեքիր փաշան իր հերթին հրամայեց մինչև սեպտեմբերի 26-ի կեսօրն ավարտել զորքի տեխնիկական ու նախապատրաստական բոլոր աշխատանքները և սեպտեմբերի 26-27-ի գիշերն անցնել հարձակման⁴: Այդ նույն ժամանակ թուրքական և ռուսական ստորաբաժանումները պետք է սկսեին հարձակումը նաև Նախիջևանի շրջանում: Սակայն հարձակումը հետաձգվեց մեկ օրով և սկսվեց սեպտեմբերի 28-ին, երբ թուրքական բանակը, Հայաստանի սահմանին կենտրոնացնելով 50-հազարանոց զորք, այդ թվում անկանոն զինված ավազակախմբեր, մի քանի ուղղությամբ դիմեց ընդհանուր հարձակման: Դրանով Մուստաֆա Քեմալի տակավին 1920 թ. փետրվարին Հայաստանի վրա հարձակման ծրագրած պլանը դրվեց գործողության մեջ⁵: Այսպիսով, ավելի քան կես տարվա նախապատրաստություններից և քաղաքական ու դիվանագիտական սակարկումներից ու ձգձգումներից հետո ի վերջո քեմալական

¹ Տե՛ս **Մարգարյան Ե. Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 149:

² Տե՛ս **Մարգարյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 62:

³ **Մաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 75, **Մարգարյան Ե. Ղ., Սահակյան Ռ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 68: Սեպտեմբերի 20-ը հիշարժան է նաև այն առումով, որ Հայաստանի բանակը քայքայելու ու նրա պարտությունը հեշտացնելու գործում հետ չի մնացել Հայկոմկուսի ԿԿ-ը, որն այդ օրը Բաքվից «հույժ գաղտնի» մի հրահանգ էր իջեցրել Հայաստանի բոլշևիկներին՝ բացատրական աշխատանք ծավալելու ազգաբնակչության ու զինվորականության մեջ, թե «Քեմալական Թուրքիան Խորհրդային Ռուսաստանի դաշնակիցն է», ուստի պետք է կազմալուծիչ աշխատանքներ տանել ռազմաճակատներում՝ «արագացնելու հանրապետական Հայաստանի պարտությունը և նրա խորհրդայնացումը» (տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1022, ց. 3, թ. 275, թ. 1):

⁴ Տե՛ս **Մաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 75:

⁵ Նույն տեղում, էջ 75-76:

Թուրքիան սկսեց լայնածավալ պատերազմ Հայաստանի Հանրապետության դեմ:

Եվ այսքանից հետո խորհրդային քաղաքական ու պատմագիտական գրականության մեջ տասնամյակներ շարունակ տեղ է գտել մի կեղծիք, թե իբր «դաշնակների Հայաստանն է պատերազմ սկսել Թուրքիայի դեմ»: Եթե իրենց քաղաքական շահերի թելադրանքով թուրք պատմագիր-հուշագիր հեղինակներն են նման հայտարարություն անում, դա բնական է: Սակայն, ցավոք, ժամանակին դրան տուրք են տվել նաև հայ կոմունիստ առանձին գործիչներ ու պատմաբաններ:

Խորհրդային ղեկավար շրջանակներում այդ կեղծ գաղափարի սկզբնավորողը եղել է «Ժողովուրդների հայր» Բ. Ստալինը, ինչը հետո դարձավ ուղեցույց խորհրդային հասարակական-քաղաքական շրջանակների համար: Ամեն ինչ սկսվեց նրանից, որ Ստալինը «Դրությունը Կովկասում» վերտառությամբ «Պրավդա» կենտրոնական պաշտոնաթերթում 1920 թ. նոյեմբերի 30-ին, երբ Հայաստանն արդեն պարտված էր, տրված հարցազրույցում հայտնում էր այն միտքը, որ «դաշնակների Հայաստանը ընկավ», քանի որ «Անտանտը գրգռեց Թուրքիայի դեմ»¹: Իսկ ղեկտեմբեր 4-ին Հայաստանի խորհրդայնացման առիթով Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կապանին հասցեագրված պատասխան շնորհավորական ուղերձում նա արդեն անթաքույց գրում էր, որ «դաշնակները սարքեցին պատերազմ Թյուրքիայի դեմ»²: Դա դեռ բավական չէ. «Ժողովուրդների հայրը» այդ նույն ողջույնի հեռագրում թույլ է տալիս մեկ այլ պատմական կեղծիք, թե իբր Հայաստանի խորհրդայնացումը տեղի է ունեցել ժողովրդական ապստամբության միջոցով³: Հարկ է նշել, որ ստալինյան որակվող այդ մտքերը արտացոլվել են 1920 թ. դեկտեմբերի 22-29-ին կայացած ՌՍԴԽՆ Խորհուրդների 8-րդ համագումարի արտաքին գործերի Ժողկոմատի՝ 1919-1920 թթ. տարեկան հաշվետվության մեջ, որում նշվում էր, թե դաշնակցական կառավարությունը տարածքային հավակնություններ է ունեցել Փոքր Ասիայի թուրքական մի շարք նահանգների նկատմամբ՝ ընդգրկելով Էրզրումը, Լազիստան-Տրապիզոնից մինչև Սիրիա՝ դեպի ծով ելքով⁴: Այնուհետև նշված է, որ «**դաշնակները, հարձակվելով թուրքերի վրա**»⁵ «գորդյան հանգույցը» սրով կտրելու թուրքական կառավարության որոշման պատճառը դարձան⁶:

¹ Ստալին Բ., Երկեր, հ. 4, Երևան, 1948, էջ 455:

² Նույն տեղում, էջ 458:

³ Նույն տեղում, էջ 459:

⁴ Տե՛ս Документы внешней политики СССР, т. 2, Москва, 1958, с. 726:

⁵ «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստափղթերում (1828-1923)», պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրությամբ, ժողովածուն կազմել են Ջ. Ս. Կիրակոսյանը, Ռ. Գ. Սահակյանը, Երևան, 1972, էջ 482:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Հասկանալի է, որ ստալինյան մեթոդական ուղեցույց համարվող հարևանական ձևակերպումներով են առաջնորդվել խորհրդային ու խորհրդահայ պատմաբանները, քաղաքագետները, դիվանագետները՝ պատերազմի սանձազերծման ամբողջ պատասխանատվությունը բարդելով իմպերիալիստական Անտանտի, դաշնակցական կառավարության կամ Մուստաֆա Քեմալի գաղտնի ու բացահայտ քաղաքական հակառակորդների վրա: Այսպես, օրինակ, Թուրքիայում Խորհրդային Միության առաջին դեսպան Ս. Արալովն իր հուշերում գրում է, թե 1920 թ. սեպտեմբերի 24-ին հայկական բուրժուական դաշնակցական կառավարությունը պատերազմ սկսեց Թուրքիայի դեմ¹: Ակներն է, որ նա հենվել է Մուստաֆա Քեմալի հայտնած այն սուտ տեղեկության վրա, որ հայերը սեպտեմբերի 24-ի առավոտյան հանկարծակի ընդհանուր հարձակում են գործել Բարդիզի (Բարդուս կամ Բերդուս) ճակատում², իսկ թուրքերը, իբր, հարկադրված սեպտեմբերի 28-ին դիմել են հակահարձակման:

Թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ ստալինյան այդ մտքերը քաղաքական, գաղափարական, կուսակցական կարգապահության պարտադրանքով, խորհրդա-թուրքական բարեկամության ամրապնդման ակնկալիքով պետք է ուղեցույց լինեին նաև հայ կոմունիստ ղեկավարների ու պատմաբանների համար: Մեզանում դրանց առաջին արձագանքողներից մեկը եղավ ՀՄԽՀ ժողկոմխորհի նախագահ Ալ. Մյասնիկյանը: 1922 թ. տպագրված «Դաշնակցական կառավարության դոկումենտներից» բրոշյուրում բացասական գնահատական տալով Սևրի «խայտառակ պայմանագրին», նա գրում է. «Ահարոնյանը 1920 թ. օգոստոսի 10-ին աշխարհի բոլոր հափշտակիչների և կատաղի կեղեքիչների հետ միասին ստորագրեց Սևրի խայտառակ դաշնագիրը, որ իմպերիալիստական պատերազմի ամենամոթալի հիշատակներից մեկն է մնալու, նույն ժամանակներում **դաշնակցականները ծրագրում էին հարձակվել թուրքերի վրա** (ընդգծումը մերն է – Ա. Հ.) և գրավել նրանց հողամասերը մինչև Միջերկրական ծով»³: Հետագայում այդպիսի կարծիք հայտնեցին խորհրդային հեղինակներ և պատմաբաններ Ա. Կարինյանը, Կ. Ղազարյանը, ավելի ուշ՝ Ա. Հարությունյան-Հարենցը և ուրիշներ⁴:

Խորհրդային երկրի պատմության հետագա տասնամյակներին Ի. Ստալինի և Ալ. Մյասնիկյանի արտահայտած մտքերը գաղափարական-մեթոդական ուղեցույց դարձան խորհրդային ու խորհրդահայ պատմաբանների համար: Սկսած 1950-ական թվականների երկրորդ կեսերից խրուշչովյան այս-

¹ Տե՛ս **Аралов С. И.**, Воспоминание советского дипломата, Москва, 1960, с. 27:

² Տե՛ս **Мустафа Кемаль**, նշվ. աշխ., էջ 117: Տե՛ս նաև **Кадиев А. Б.**, Интервенция и гражданская война в Закавказье, Москва, 1960, с. 321:

³ **Մյասնիկյան Ա. Ֆ. (Մարտունի Ալ.)**, Ընտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 387:

⁴ Տե՛ս «Большевик Закавказья», Тифлис, 1929, № 9-10, с. 78, **Ղազարյան Կ.**, «Տեղեկագիր» ՀՄԽՀ ՄԼԻ, 1935, թիվ 1 (5), էջ 74, История СССР, вторая серия, т. 7, Москва, 1967, с. 618:

պես կոչված քաղաքական-գաղափարական մեղմացումներով՝ «հալոցքով» պայմանավորված, կատարվեցին որոշ խմբագրումներ ու սրբագրումներ ստալինյան-կոմունիստական մի շարք կարծրատիպերի, այդ թվում նաև հայոց պատմության մի շարք հարցերի՝ հայ ժողովրդի ծագման ու կազմավորման, Ուրարտու-Արարատի, Հայկական հարցի, Հայոց ցեղասպանության, նաև՝ 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերյալ:

1960-ական թվականներին պատմագիտական բազմաթիվ այլ հարցերի թվում վերանայվեց և այն ժամանակների համար համեմատաբար ընդունելի մեկնաբանություն տրվեց նաև թուրք-հայկական պատերազմի սկսման հարցին: Պատմաբան արևելագետներ Ե. Սարգսյանը, Ռ. Սահակյանը և ուրիշներ փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա բացահայտեցին ու մերկացրին այն կեղծիքը, թե իբր Հայաստանն է պատերազմը սկսել, որը կամա թե ակամա ջուր էր լցնում թուրքական զեղծարար պատմագրության ջրաղացին: Մեր ժամանակներում այդ կեղծ վարկածը լիակատար հերքեց արևելագետ, ակադեմիկոս Ռ. Սաֆրաստյանը¹:

Կարելի է նաև արձանագրել, որ խորհրդային պատմաբաններից Շ. Հարությունյանը համարձակություն ունեցավ դեռևս գորբաչովյան վերակառուցման, բացախոսության ու հրապարակայնության պայմաններում քննադատական խոսք ուղղել խորհրդային պատմաբաններ Ա. Միլլերի, Յու. Կլոչնիկովի, Ա. Խեյֆեցի և մյուսների հասցեին, որոնք 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմում Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը ներկայացնում էին իբրև արկածախնդիր, զավթիչ, իսկ քեմալական շարժումը՝ հեղափոխական, ազգային-ազատագրական²:

Ինչպես արդեն վերը նշվեց, վերջին շրջանում լույս տեսած Ռ. Սաֆրաստանի՝ Մուստաֆա Քեմալի գործունեությանը նվիրված մենագրության մեջ լիովին բացահայտվեց այն ճշմարտությունը, որ Սևրի պայմանագրի ստորագրումից շատ ավելի վաղ՝ տակավին 1920 թ. փետրվարին քեմալական Թուրքիան էր ծրագրել Հայաստանի վրա հարձակումը և հանրապետության ջախջախումը: Այնինչ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային և խորհրդահայ առանձին հեղինակներ, մեղանչելով պատմական ճշմարտության առջև ու շարունակելով տուրք տալ քեմալիզմին և իբր նրա առաջադիմական ընթացքին, թուրք-հայկական պատերազմի սանձազերծման ամբողջ մեղքը բարդել են Անտանտի իմպերիալիստների ու հատկապես «նրանց կամակատար» Հայաստանի դաշնակցական կառավարության վրա³: Այս առնչությամբ կա-

¹ Տե՛ս **Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 68, **Սարգսյան Ե. Ղ.**, նշվ. աշխ., էջ 142, **Սաֆրաստյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 75-76 և ուրիշներ:

² Տե՛ս **Հարությունյան Շ. Ռ.**, Պատմագիտության զարգացումը Խորհրդային Հայաստանում 1964-1988, Երևան, 1990, էջ 321:

³ Տե՛ս *Всемирная история*, отв. ред. И. И. Минц, т. 8, Москва, 1961, с. 452-454, *Советская историческая энциклопедия*, т. 1, Москва, 1961, с. 751, *История СССР*, вторая серия, т. 7, Москва, 1967, с. 618 и др.:

րելի է համաձայնվել մեր ժամանակների անգամ կոմունիստ պատմաբան Վլ. Պետրոսյանի այն դիտարկմանը, որ «որքան էլ Հայաստանի դաշնակցական կառավարության ներքին և արտաքին քաղաքականությունն անընդունելի լինի, միևնույն է, դա որևէ մեկի իրավունք չի տալիս փոքրիկ ու բզկտված Հայաստանին ներկայացնել որպես ազդեցող, իսկ իրական ազդեցող Թուրքիային պատկերել պաշտպանվող կողմ»¹:

Ներկայումս ազատության, անկախության ու ժողովրդավարական ուղիով ընթացող հայ պատմագիտական միտքը, աստիճանաբար ձերբազատվելով խորհրդային պատմագրության ծանր ժառանգությունից, վերանայում, սրբագրում, խմբագրում և ազատվում է խորհրդային-կոմունիստական գաղափարական կապանքներից ու կարծրատիպերից, հաղթահարում տասնամյակներ շարունակ մեզանում արմատացած պատմական իրականության խեղաթյուրումներն ու կեղծիքները և դրանով իսկ փորձում ճիշտ ախտորոշմամբ վերականգնել պատմական երևույթների, դեպքերի ու իրադարձությունների իրական և ստույգ պատկերը: Միայն ճշմարիտ պատմությունն իմանալով ու ներկայացնելով է հնարավոր դրանից գիտական հետևությունների հանգել, ուսանելի դասեր քաղել, ճիշտ ուղենիշներ առաջարկել ներկայիս և ապագա սերունդներին:

Արդ, կարելի է ուղիղ 100-ամյա հեռվից պատմական ուսանելի ու դասառատ զուգահեռ անցկացնել 1920 թ. սեպտեմբերի 28-ին, առանց պատերազմ հայտարարելու, քեմալական Թուրքիայի՝ Հայաստանի Հանրապետության հանդեպ սանձազերծած պատերազմի և մեր օրերում՝ 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին, այս անգամ՝ Թուրքիայի համակողմանի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ իր ցեղակից Ադրբեջանի՝ դարձյալ առանց պատերազմ հայտարարելու սանձազերծած պատերազմը Արցախի Հանրապետության, և փաստորեն, Հայաստանի Հանրապետության և համայն հայ ժողովրդի դեմ:

Ներկայիս պատերազմը, նույնպես խնամքով նախապատրաստելով ու սկսելով, Էրդողան-Ալիև տանդեմը նպատակ է հետապնդում.

ա/ բռնի ուժով դատարկել Արցախը հայությունից,

բ/ Թուրքիան, ըստ էության, լինելով մասնակից կողմ, հետամուտ է հայտնվելու կովկասյան տարածաշրջանում, իրականացնելու դեպի Անդրկասպյան երկրներ թափանցելու վաղուց ի վեր փայփայած հեռագնա պայթյունաբան ռազմավարական պլանները:

Ինչ վերաբերում է այդ պատերազմական դիմակայությանը շահագրգիռ մեծ տերությունների ու միջազգային հանրության արձագանքներին, ապա երկու դեպքում, ինչպես եղել է մեր ամբողջ պատմության ընթացքում, այն եղել է անատամ, ընդամենը հավասարապես հակամարտող կողմերին

¹ Պետրոսյան Վլ., Հայկական հարց (համառոտ պատմական ակնարկ), հ. 2, Երևան, 2016, էջ 292:

ուղղված՝ կրակը դադարեցնելու և բանակցությունները վերսկսելու կոչեր:

Պատմական զուգահեռի առումով ևս շատ ընդհանրական է թուրքական, դրան հավելելով նաև ադրբեջանական ստահող քարոզչամեթոդների թափած հակահայկական տեղեկատվական պատերազմը:

Եվ վերջապես, ի տարբերություն 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի, որը, ցավոք, ընթացավ հայկական կողմի համար ձախողումներով և ավարտվեց Հայաստանի համար ծանր պարտությամբ, Արցախյան ներկայիս չհայտարարված պատերազմում հայ ժողովուրդը «Դեր Զորի ճամփորդը չէ», ավելի քան միակամ ու մարտական է իր հայրենի հողը պաշտպանելու գործում, քանզի այս կռվում դրված է ոչ միայն հայրենիքի, այլև հայ ժողովրդի ֆիզիկական անվտանգության, նրա ազատության և անկախության հարցը: Իսկ նման պարագայում հաղթանակը չի կարող այլընտրանք ունենալ:

Ararat Akopyan – *К вопросу о развязывании турецко-армянской войны 1920 г. (к 100-летию войны)*

Турецко-армянская война 1920 года, которая вызвала величайшую катастрофу и фатальные тяжелые последствия как для Армении, так и для армянского народа, была развязана кемалистской Турцией, которая 28 сентября без объявления войны начала широкомасштабные военные действия против Республики Армения, захватив ряд армянских городов и стратегических районов. Армянские, турецкие и другие многочисленные документальные материалы подтверждают, что кемалистская Турция подготовила и разработала план нападения на Армению более чем за полгода до этого, целью нападения был срыв (отмена) Севрского мирного договора, уничтожение армянской армии и независимой Республики Армения. Данная публикация призвана откорректировать имеющие место в турецкой, советской и армянской историографии сугубо политические, идеологические и пропагандистские фальсификации о том, что якобы именно Армения как «орудие империализма» развязала войну. К сожалению, продолжавшаяся около двух месяцев война, произошедшая ровно век назад, имела разрушительные последствия для Армении и армянского народа. В результате Армения потерпела тяжелое поражение, значительная часть республики была оккупирована, требование Севрского мирного договора осталось невыполненным, Армения потеряла независимость и была советизирована.

Ararat Hakobyan – *On the Issue of Unleashing the 1920 Turkish-Armenian War (on the 100th Anniversary of the War)*

The 1920 Turkish-Armenian war that caused the greatest catastrophe and fatal severe consequences for both Armenia and the Armenian people was unleashed by Kemalist Turkey, which launched large-scale military operations against the Republic of Armenia on September 28 without announcing a war, seizing a number of Armenian cities and strategic regions. The Armenian, Turkish and other abundant valid documentary materials come to prove that Kemalist Turkey had planned, prepared and worked out an attack on Armenia more than half a year ago, aimed at the failure (cancellation) of the Treaty of Sèvres, the destruction of the Armenian army and the independent republic of Armenia. This publication comes to proofread

the purely political, ideological, and propaganda falsification (fake) in Turkish, Soviet and Armenian historiography that it was Armenia, as the “tool of imperialism”, who unleashed the war. Unfortunately, the war that took place a century ago, which lasted about two months, had a devastating effect on Armenia and the Armenian people. As a result, Armenia suffered a severe defeat, a significant part of the republic was occupied, the demand of the Treaty of Sèvres remained unfulfilled, Armenia lost its independence and was sovietized.

Ներկայացվել է 04.10.2020

Գրախոսվել է 29.10.2020

Ընդունվել է տպագրության 12.11.2020